

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(Պատմական աշխարհագրության լույսի տակ)

Հայոց պատմության կարևոր բնագավառն է ժողովրդագրությունը: Տարբեր դարաշրջաններում ժողովրդագրության պատկերի վրա ազդել են աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները: Հայ իրականության մեջ այս բնագավառում եղած տեղեկություններից, կարելի է ասել, առաջիններից է Դվինի 647 թ. եկեղեցական ժողովի կանոնը, որով կարգավորվում էր խալիֆայության գործերի ավերիչ արշավանքներից տուժած հայ ընտանիքների ծանր վիճակը¹:

Պատմագիտական հետազոտությունների հետ մեկտեղ ավելի ընդգրկուն են դառնում ժողովրդագրական ուսումնասիրությունները²: Քաջ հայտնի են ժողովրդագրության բաղադրամասերը՝ բնակչության էթնիկական կազմը, սոցիալական ու սեռա-տարիքային կառուցվածքը, ներքին և արտաքին տեղաշարժերը: Պարզ է, որ որքան գնում ենք դարերի և հազարամյակների խորքը, այնքան խնդիրները բարդանում են, քանի որ ժողովրդագրության համար կարևորագույն սկզբնաղբյուրը՝ վիճակագրական տվյալներն են, որոնք հնում, միայն որոշ ժամանակաշրջանից սկսած, հանդես էին գալիս աշխարհագիրների տեսքով:

Ի տարբերություն մոր ժամանակների վիճակագրական տեղեկությունների, հիմ ժամանակների պատմության առումով ժողովրդագրության առանձին տարրերի մասին պատկերացումներ կարելի է կազմել հնագիտական նյութերի և գրավոր սկզբնաղբյուրների վկայությունների համեմատական համադրության հիման վրա:

Հայոց հիմ պատմության ուսումնասիրության համար ժողովրդագրությունը մի բնագավառ է, որը հայագիտական որոշակի հայեցակարգային մոտեցմամբ է բնորոշվում: Մինչև վերջին տասնամյակները հայ ժողովրդի եկվորության տեսության պաշտոնական տեսակետի պայմաններում, որքանով կարելի է զարմանալ, ժողովրդագրության չափորոշիչներից գերակայել է միգրացիոն³ ներգաղթի տեսությունը: Մնացյալը բխեցվել է դրանից, աղավաղելով Հայոց պատմության ժողովրդագրական ողջ պատկերը:

¹ Կանոնագիրը Հայոց, Բ: Աշխատասիրությամբ Վ.Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ 200: Դանիելյան Է.Լ., Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և Հայ Առաքելական եկեղեցին (VI-VII դարեր), Երևան, 2000, 178-181:

² Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում XXI դարի շեմին, Երևան, 2001:

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՐԴԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(Պատմական աշխարհագրության լուսի տակ)

Հայկական լեռնաշխարհում բնակչության տեղաբաշխման մասին տեղեկությունների համադասությունը ըստ հնավայրերի, քաղաքային կենտրոնների և լեռնագրությամբ պայմանավորված բնական գոտիականության ժողովրդագրության կարևոր ցուցիչ է: Իսկ այդ ամենը բնորոշվում է հնագիտական մշակութային աշխարհագրությամբ: Ուստի, որքանով ստույգ են կիրառվում պատմա-աշխարհագրական տերմինները, այնքանով ճշգրիտ է ամբողջական ժողովրդագրական պատկերի բնութագրումը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հնագիտական որոշ հրապարակումներում Հայկական լեռնաշխարհի նյութական մշակույթի պատմա-աշխարհագրական պատկերը խաթարվում է տերմինների միտումնավոր աղավաղման և սխալ օգտագործման հետևանքով, ինչը հանգեցնում է մշակութային միջավայրի օտարեցմանը հայոց էթնիկական պատմությունից: Օրինակ՝ Արևմտյան Հայաստանում, Կարին-Էրզրումի շրջանում թուրք-ավստրալիական հնագիտական արշավախմբի կողմից կատարվող Աոս հնավայրի պեղումների արդյունքներն ամփոփելիս, այն համարվել է մ.թ.ա. IV հազարամյակի կեսերի բնակավայր, որի բնակիչները, ըստ հեղինակների ոչ ճիշտ ձևակերպման, «անդրկովկասյան» և «Արևելյան Անատոլիայի» «հետքերի խառնուրդին»՝ «կուր արաքսյանին» համապատասխանող մշակութային ավանդույթի կրողներն էին³:

Հնագիտության մեջ կիրառվող «կուր-արաքսյան», երբեմն նաև «անդրկովկասյան», իսկ այժմ նաև «հարավկովկասյան», ինչպես նաև, ամհարի կերպով, որոշ օտար հեղինակների կողմից հակահնագիտական՝ «անատոլիական» տերմինի ներմուծումը Արևմտյան Հայաստանի կապակցությամբ, բացարձակապես չեն բնութագրում Հայկական լեռնաշխարհի էթնո-մշակութային զարգացման շարունակական պատկերը: Իսկ հնագիտական որոշ հրապարակումներում, անտեսելով Գուգարաց աշխարհի Թռեղք գավառի անվանումը, օգտագործվում է «թրիալեթյան» ձևը, հյուսիսային Հայաստանի հնագիտական բնութագիրն օտարացնելով հայկական նյութական մշակույթից:

Տերմինների աղավաղումը խոչընդոտում է ժողովրդագրության հատկանիշները ճշգրիտ բնութագրմանը:

Հնագիտական նյութի յուրահատկությունը, համանմանության դրսևորմամբ, հրամայական է դարձնում «Հայկական լեռնաշխարհի

³ Sagons A., Sagons C., Excavations at Sos Hösük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report, Ancient Near Eastern Studies, 2000, N 37, p. 67.

⁴ Տես՝ Դանիելյան Է.Լ., Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ. - Ձեկուցում կարդացված «Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները» միջազգային համաժողովում, Երևան, 15-20-ը սեպտեմբերի: ՊԲՀ, N 3, էջ 30-37:

մշակույթ» հնագիտական տերմինի միանշանակ կիրառումը իր առանձին հայկական պատմա-աշխարհագրական անունների դրսևորումներով, այնպես, ինչպես այն արտահայտվում է հայ հնագիտական գրականության մեջ՝ *լճաշեն-մեծամորյան, կարմիրքերոյան և թռեղք-վանաժորյան* և այլ մշակութաբանական տերմինների կիրառմամբ: Շրջանակները պետք է լայնացնել և թարգմանաբար մտցնել նաև միջազգային մասնագիտական ոլորտները:

Հայկական լեռնաշխարհը զտվելով, ըստ համեմատական լեզվաբանության, հնդեվրոպական ընտանիքի նախահայրենիքի կենտրոնական մասում՝ հայ ազգի բնօրրանն է և որպես այդպիսին, իր ակունքներում, առնվազն նոր քարի և պղնձաքարի դարաշրջաններից՝ հնագիտորեն վավերացված մարդու գործունեության որոշակի էթնիկական կնիքն է կրում: Ուստի, կարելի է զարմանալ, որ հնդեվրոպական նախահայրենիքին նվիրված իրենց երկու հատորանոց աշխատությունում Թոմազ Գամկրելիձեն և Վյաչեսլավ Իվանովը գրել են, որ հեշտ է բացատրել հնդեվրոպական էթնիկական խմբերի տեղաշարժերը, «При допущении территории индоевропейской прародины, совпадающей пространственно с областью в пределах восточной Анатолии, Южного Кавказа и Северной Месопотамии V-IV тысячелетий до н.э. ...».⁵ Էթնոհնագիտության խնդիրների ճշգրիտ լուծման մասին այստեղ՝ նման տերմինաբանական խառնաշփոթի պայմաններում, անկարելի է խոսել, քանի որ «Արևելյան Անատոլիա», «Հարավային Կովկաս» և «Հյուսիսային Միջագետք» տերմինները, տվյալ ընդգրկմամբ, անհարկի կերպով օգտագործվել են Հայկական լեռնաշխարհի տերմինի փոխարեն: Անհրաժեշտ է նշել, որ նրանք քաջ տեղյակ են Հայկական լեռնաշխարհի տերմինի մասին, քանի որ այն հիշատակել են մի քանի էջ հետո, խոսելով հայ ժողովրդի կազմավորման մասին:⁶ Էթնոհնագիտությունը ևս ենթակա է աղավաղման, քաղաքական նկատառումներով: Ըստ թուրք-ավստրալիական նույն խմբի եզրահանգման էրգրումի նահանգի մոտ գտնվող մի քաղաքում տնային օջախի կրակի՝ խեթական ժամանակներից սերող պաշտամունքի հետքեր են պահպանվել, որի բառիմաստային նշանակությունը հուրիական տարրեր է պարունակում, իսկ, իբրև թե, ներգաղթած հնդեվրոպացիները ծանոթացան այդ պաշտամունքին հուրիների միջոցով: Այսպիսի գիտականորեն չհիմնավորված եզրակացությունը ոչ մի փաստով չի հիմնավորված, այլ ծառայեցված է իր դարը սպառած «ներգաղթի» տեսությանը:

⁵ Гамкрелидзе Т., Иванов Вяч., Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, 1984, с. 895.

⁶ Там же, с. 913.

Այնինչ, հնդեվրոպական ընդհանրության տրոհմամբ հայ էթնոսը մնաց իր բնօրրանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, իսկ այստեղից հեռացող և Հնդկաստանից մինև եվրոպա սփռվող ցեղերի մշակութային կյանքի, հատկապես լեզվամտածողության, առասպելաբանական և հոգևոր ընկալումների վրա իրենց կնիքն էին թողել դեռևս «նախահայրենիքում» սկզբնավորված պատկերացումները: Այստեղ կարևոր է ժողովրդագրական տեսանկյունից ընդհանրական հոգևոր հասկացության *արիականության* խնդիրը: Համեմատական լեզվաբանության մեջ համարվել է, որ *արիականության* տրոհմամբ առաջացել են իրաներենը և հնդկերենը: Սակայն *արիականությունը* հոգևոր վիճակ էր, իսկ հետագայում, հատկապես սկսած միջնադարից, դրա կիրառումը որոշակի փոխակերպությունների է ենթարկվել:

Հնում կարևոր սկզբնաղբյուր է եղել պատգամախոսական գրականությունը, որը պարբերաբար, որոշակի նպատակով, ոչնչացվել է: Պահպանվել են առանձին պատառիկներ: Բերսյան Սիբիլայից պահպանված պատառիկը, ըստ Մովսես Խորենացու. «Բայց ես այժմ ուրախացայց, հաւ առնելով առաջիկայիցս իմոց բանից ի սիրելւոյն իմմէ և քան զշատս արդարախօսողէ, ի Բերոսեանն Սիբիլայ: «Յառաջ քան զբուրզն, ասէ, և զբազմաբարբառն լինել ծայնի ազգի մարդկան, և զկնի նաւարկութեանն Քսիսութեայ ի Հայս՝ Զրուանն և Տիտանն և Յապետոսքէ լինէին իշխանք երկրի»: Հետո որպես մեկնություն կարդում ենք. «Որ ինձ թուին Սեմ, Քամ և Յաբեթ»: Այնուհետև Սիբիլայից պահպանված տողերի շարունակությունն է. «Եւ ի բաժանեալ սոցա, ասէ, զամենայն տիեզերս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ՝ հարստացեալ տիրէ ի վերայ երկոցունցն և Զրուանն»: Հետո որպես մեկնություն կարդում ենք. «Զոր աստ ուրեմն Զրադաշտ մոգ, արքայ Բակտրիացոց, որ է Մեդաց, սկիզբն և հայր աստուածոցն ասաց լնել»: Այնուհետև Սիբիլայից պահպանված տողերի շարունակությունն է. «Արդ՝ ի բռնամալն, ասէ, Զրուանայ՝ ընդդիմացան մնա Տիտանն և Յապետոսքէ... ի Տիտանացն՝ ապրեցուցանել զայլ մանուկս, և յարեմուտս կոյս յուղարկել ի լեռնն, որ անուանեալ կարդային Դիւցնկեց, իսկ այժմ կոչի Ողիմպոս»: «Արդ՝ զայսոսիկ այլ ոք թպէտ առասպելս, թպէտ ճշմարտութիւն հաշուեալ համարեսցի՝ *բայց որպէս ես հաւանեալ եմ, բազում ինչ ճշմարիտ է*»: Այստեղ վերջանում է Բերոսյան Սիբիլայից քաղված պատառիկը: Զրվանի հետ Սեմի համադրությունը և ներմուծումը գալիս է Ողիմպիոդոսից, որի, ըստ Մովսես Խորենացու, չպահպանված պատմության մեջ՝ Քսիսութրոսի Հայաստան գալուց հետո Սեմի դեգերումներն են նկարագրվում Տարոնի կողմերում: Ավարտելով Ողիմպիոդոսից բերված քաղվածքը Պատմահայրը գրել է. «Բայց... այսոքիկ զորոյք սուտ և կամ թէ արդարև լեալ՝ մեզ չէ ինչ փոյթ»: Այս երկու հատվածներից երևում է, որ պատգամախոսական շարադրանքում ջրհեղեղից հետո ընկած ժամանակաշրջանի մասին Հայկական լեռնաշխարհի կապակցությամբ

ընդհանրապես սեմական տարրի մասին խոսք չի եղել, այն պատմագրության մեջ ներմուծվել է հետագայում Ուլիմպիոդորոսի միջոցով, որին, Մովսես Խորենացին խիստ թեական է մոտեցել: Եթե հիշենք Մախորդ բաժնում Նոյի և նրա սերունդների մասին եղած շարադրանքը, ապա կտեսնենք, որ ազգաբանության տեսանկյունից, Պատմահայրը հակված է եղել Քսիստոթրոսի հետ կապված շարադրանքում Հայկական լեռնաշխարհում ծագումնաբանորեն տեսնել հնդեվրոպական տարրը:

Ինչ վերաբերում է Հայկ մահապետի հետ կապված շարադրանքում Մովսես Խորենացու տեղեկությանը՝ «Բայց սքանչելի իմն ասե՛ պատմագիրն, թե ի յուով տեղիս գտանե՛ին բնակեալք ի մարդկանէ յերկիրս մերում ցան և ցիր սակաւք յառաջ քան զգալուստ բնիկն մերոյ ճախնւոյն Հայկայ» (I. ԺԲ), ապա այստեղ ոչ թե ինչ-որ այլացեղ տարրի մասին է, այլ Աստվածաշնչի ազդեցությամբ տեղ գտած ցեղագրական պատկերի բաղարկություն է, ուր ճախքան քրիեղեղի նկարագրությունը կարդում ենք. «Եւ եղեւ իբրեւ սկսան մարդիկն բազմանալ ի վերայ երկրի» (ԾՆՆդ. 2.1): Պատմահայրը, հավանաբար, հենց այսպիսի ընկալմամբ «մնացորդների» մասին է խոսում, ամենակին եթնիկական իմաստ չընկելով դրա մեջ:

Հայկական եթնիկական հիմքի վրա հին Հայաստանում բարձրացան ցեղային միությունները և վաղ պետական կազմավորումները, որոնք համախառն էին պղնձաքարի և բրոնզի դարաշրջանների Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթի կերտողները: Ուշագրավ է, որ Ք.ժ.ա III հազարամյակից մինչև Ք.ժ.ա II հազ. առաջին քառորդը ընդգրկող ժամանակային կտրվածքով հնագետները Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային շրջաններում պեղել են դամբարանադաշտեր, որոնցում առանձնանում են «արքայական» ծեսին բնորոշ մի շարք հատկանիշներ: Այդ խնդրին են նվիրված Հ.Աիմոնյանի և Պ.Ավետիսյանի զեկուցումները: Միայն կարելի է ցավել, որ հայ հնագետների համար փակ է Արևմտյան Հայաստանի տարածքում պեղումներ կատարելու հնարավորությունը, քանզի վստահ ենք, որ նման թաղումների գերակայությամբ դամբարանադաշտեր առկա են նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում:

Գրավոր կերպով հայկական «արքայական» մշակույթի հեռավոր արձագանքը կարելի է համարել դարեր անց Աստվածաշնչում արտացոլված պատկերացումը Արարատյան թագավորությունների մասին («Պատուէր տուք յինէն Այրարատեան թագաւորութեանցն եւ Ասքանազեան գնդին» (Երեմ. ԾԱ. 27): Արարատյան թագավորություններ հասկացությունը միանշանակ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհի պետական միավորներին, քանզի ԾՆՆդոց Գրքի Արարատյան լեռները նույն Հայկական լեռնաշխարհն է, և այդ, ինչպես նաև դրախտի տեղադրության հարցերին միանշանակ պատասխան է տվել դեռևս

Եղիշեն իր «Արարածոց մեկնություն» աշխատությունում, քանզի հնուց եկող մերժողական կարծիքներ կային թե դրախտի և թե տապանակի լեռան Հայաստանում գտնվելու մասին⁷: Օրինակ, դրախտի այդպիսի տեղադրության մերժողական ջատագովներից էր Փիլոն Եբրայեցին⁸:

Արարատյան թագավորություններ հասկացությունը, որը Աստվածաշնչում կիրառված է Զ.ժ.ա. VI դարի առումով, իր մեջ ավելի հին բովանդակություն է պարունակում, ընդգրկելով հայոց ցեղային և պետական միավորները, որոնք գոյություն ունեին հնդեվրոպական ընդհանրության տրոհումից հետո: Մովսես Խորենացին (V դար) պահպանել է Հայկազունների գլխավորած՝ Հայոց ազգաբանության պատմությունը, ինչպես առանձին նախարարական տոհմերի ծագումնաբանության, այնպես էլ նրանց բնական միջավայրի՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնութագրմամբ:

Հին Հայոց պատմության, ըստ հնավայրերի, հնագիտական պարբերացման կողքին առաջարկում են մտցնել Հայկազունների արքայատոհմային հաջորդականությանը համապատասխանող պարբերացում՝ Հին (Զ.ժ.ա. III-I հազ. սկիզբ), Միջին (Զ.ժ.ա. IX դարի երկրորդ կեսից Զ.ժ.ա. III դարի վերջ), որը բաղկացած է երկու ենթափուլերից՝ ա. Հայկազուններից ճյուղավորված Արծրունիների նախնիների և բ. Հայկազունների գլխավոր ճյուղի շառավիղ ի դեմս Արուանդյան կամ Երվանդյան հարստության, և Նոր (Զ.ժ.ա. II-I դդ.) ի դեմս Արտաշեսյանների փուլերը:

Արտաքին աշխարհի հետ հարաբերությունները ծավալվում էին ռազմա-քաղաքական և տնտեսական ու մշակութային վաղ դրսևորումների արտահայտությամբ: Հայկական լեռնաշխարհի հին ժամանակաշրջանի ժողովրդագրությունը աչքի էր ընկնում էթնիկական միատարրությամբ, ինչը բացատրվում է հազարամյակների ընթացքում հայկական էթնիկական հիմքից եկող պետական միավորների հզորությամբ, որոնք իրականացնում էին Հայոց աշխարհի պահպանությունը:

⁷ Խաչիկյան Լ, Եղիշեի «Արարածոց մեկնությունը», Երևան, 1992, էջ 245:

⁸ Փիլոնի Եբրայեցույ Մնացորդը ի Հայս որ են մեկնութիւն Ծմնորոց եւ Ելից, Վենետիկ, 1826, էջ 9: